
Béla Tomka

A ‘hatvanas évek’ Magyarországon: összehasonlítások tanulságai

[The ‘Sixties’ in Hungary: Lessons from Comparisons]

in Halmos Károly – Klement Judit – Pogány Ágnes – Tomka Béla, szerk.,

Tanulmányok Kövér György hatvanadik születésnapjára

Budapest: Századvég Kiadó, 2009, 552-560.

A „HATVANAS ÉVEK” A MAGYAR TÖRTÉNELEMBEN: ÖSSZEHASONLÍTÁSOK TANULSÁGAI

A történeti korszakok vagy szakaszok kijelölésének célja az elemzés kereteinek kialakítása a történeti idő felosztása révén. A történész ennek során különböző olyan eseményeket és folyamatokat csoportosít, amelyeknek időbeli határai vannak s amelyeket valami összeköt. Másként fogalmazva: a periodizáció segítségével azonosságokat és töréseket mutathatunk ki a múltban. A töréspontok indoklást igényelnek, s ezzel egyben fontos magyarázatok szükségessége is felmerül arra vonatkozóan, hogy a történeti változások milyen okok miatt következtek be. Természetesen nem minden periodizáció történik teljes tudatossággal, s gyakran a szerzők egyszerűen átvesznek megszokott idő- vagy korszakhatárokat. A történész azonban tudatában kell legyen annak, hogy az általa alkalmazott kronológiának fontos következményei lehetnek az interpretációra nézve, s hasznos, ha ezeket az olvasó elé is tárja.¹

A hazai történetírásban az utóbbi években több munka is igyekezett a „hatvanas éveket” sajátos, elkülönült korszakként értelmezni.² Mindez nem független attól, hogy a nemzetközi társadalomtudományi és történeti kutatások fontos tárgya ez a periódus.³ Mindazonáltal az eddigi magyarországi kutatások alapján korántsem egyértelmű, hogy a „hatvanas évek” alatt milyen időszakot értünk, de az sem, hogy az 1960-as éveket milyen fő vonásokkal lehet jellemezni s ennek az időszaknak mi a helye a magyar történelemben.

Ami az időhatárokat illeti, lényegében két állásponttal találkozhatunk. Az egyik szerint a „hatvanas évek” azonos a kronológiai értelemben vett 1960-as évtizeddel. A másik, mindinkább teret nyerő megközelítés egyfajta „hosszú” hatvanas éveket

¹ Stearns, Peter: *Periodization in Social History*. In: Stearns, Peter (ed.): *Encyclopedia of European Social History*. Vol. 1. New York, 2001. 125–130; William Green, William A.: *Periodization in European and World History*. *Journal of World History*, vol. 3. (1992) no. 1., 13–53.

² Kiemelkedő ebből a szempontból az 1956-os Intézet által kiadott három kötet: Rainer M. János (szerk.): *„Hatvanas évek” Magyarországon*. Budapest, 2004; Molnár Adrienne (szerk.): *A „hatvanas évek” emlékezete. Az Oral History Archivum gyűjteményéből*. Budapest, 2004; Rainer M. János (szerk.): *Múlt századi hétköznapiak. Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásának időszakáról*. Budapest, 2004.

³ Lásd például: Marwick, Arthur: *The Sixties: Cultural Revolution in Britain, France, Italy, and the United States, c. 1958–1974*. Oxford, 1998.

feltételez, vagyis a periódus kezdőpontjának az 1956-os évet, végpontjának pedig 1972/1973-at tartja. A kronológiai elhatárolásnál sokkal nehezebb – bár attól nem teljesen független – probléma az, hogy miként írhatjuk le a hatvanas éveket. Természetesen az ezzel kapcsolatos különböző álláspontok részletes bemutatására itt nincs lehetőség, csak azok legfontosabb vonásait emeljük ki. Az egyik irány az 1960-as éveket reformperiódusnak tartja, melyben a rendszer humanizálódott, s egyben fontos területeken közeledett a Nyugathoz, vagyis – mint a korszak avatott kutatója írja – ez a felfogás „nosztalgikus, az anyagi gyarapodás és a relatív társadalmi nyugalom valós jelenségeit terjeszti ki az élet minden területére, s már-már harmonikus állapotokat hajlamos láttatni”.⁴ Egy másik nézet ellenben „egyszerűen meghosszabbítja az 1956 utáni megtorlást, sőt voltaképpen a keveset módosult terror 1945-től a rendszerváltásig terjedő időszakába olvasztja az 1960-as éveket is”.⁵

Az élesen szembenálló értelmezések megkülönböztetése persze gyakran csak azért történik, hogy a szerző magát középre, a kiegyensúlyozott interpretáció hívének pozíciójába helyezhesse. Esetünkben az ilyen szerepre igényt tartó álláspontokra általában az is jellemző, hogy a hatvanas éveket ugyan az 1956-tól 1972/1973-ig terjedő időszaknak tekintik, de ezen belül választóvonalat húznak. Egy vélemény szerint a „hosszú hatvanas évek” második fele, vagyis a kronológiai értelemben vett hatvanas évek elejétől a hetvenes évek elejéig tartó periódus „a szovjet típusú rendszer magyarországi változatának, sőt az egész térségnek leghosszabb, legsikeresebb, a rendszeren valóban tartós lenyomatot hagyó korrekciós és reformperiódusa volt”.⁶ A hatvanas évek második felének ezen interpretációja természetesen nem azonos a „már-már harmonikus állapotokat” láttatóval, de mindenesetre közelebb áll ahhoz, mint a másik feltételezett „szélsőséghöz”, ami a folyamatosságot hangsúlyozza nemcsak a hatvanas évek során, hanem a diktatúra kialakulásától egészen a bukásáig.

Véleményünk szerint a hatvanas évek helyét, korszakhatárait eddig általában elszigetelten, csak a magyarországi politikatörténeti folyamatokat figyelembe véve jelölték ki. Figyelmen kívül maradtak fontos társadalom- és gazdaságtörténeti jelenségek és ezek szélesebb nemzetközi összefüggései, s így az összehasonlító perspektíva is hiányzott. A következőkben e szempontok érvényesítésével egyrészt azt vizsgáljuk, hogy mi volt ennek az időszaknak a tartalma, másrészt pedig azt, hogy valóban megkülönböztethető-e, tényleg önálló történeti korszaknak tekinthető-e a „hatvanas évek” Magyarországon. Természetesen a terjedelmi korlátok miatt mindez csak vázlatosan, két kiválasztott terület tanulmányozása révén történhet, ezek pedig a gazdasági növekedés, illetve a halandóság alakulása. Ezek ugyan a gazdaság- és társadalomtörténet igen fontos vonatkozásai, de tudatában vagyunk annak,

⁴ Rainer M. János: *Egy „kompromisszum” hétköznapijai – jelentek a hatvanas évekből. Antall József és az állambiztonság embere*. In: Rainer M. János (szerk.): *Múlt századi hétköznapiok*, 297. Ezen interpretációk jellemző példája: Földes György: *A Kádár-korszak jellegzetességei*. In: Valuch Tibor – Püski Levente (szerk.): *Mérlegen a XX. századi magyar történelem – értelmezések és értékelések*. Budapest–Debrecen, 2002. 229–244.

⁵ Rainer: *Egy „kompromisszum” hétköznapijai*, 297.

⁶ Rainer M. János: *A „hatvanas évek” Magyarországon. (Politika)történeti megközelítések*. In: Rainer M. János (szerk.): *„Hatvanas évek” Magyarországon*. Budapest, 2004. 17.

hogyan elemzésük csupán részleges választ adhat a feltett kérdésekre, mint ahogyan az összehasonlítás is csak egy a számos lehetséges vizsgálati szempont között.

A gazdasági kibocsátás, illetve a gazdasági növekedés vizsgálata kiemelt szerephez jutott az utóbbi évtizedek gazdaságtörténeti irodalmában, mondhatjuk, uralkodó paradigmává vált.⁷ A kutatás abból indul ki, hogy a gazdasági tevékenység színvonalát legátfogóbban a gazdasági kibocsátás mutatói – mint például a bruttó hazai termék – jellemzik. A gazdasági növekedés mérésével kapcsolatos módszertani problémákkal itt érintőlegesen sem tudunk foglalkozni, jóllehet a központilag irányított gazdaságok – s így az 1960-as évtized magyar gazdasága – esetében ezek különösen jelentősek. Csak annyit jegyzünk meg, hogy minden kutatási nehézség ellenére Angus Maddison bruttó hazai termékre vonatkozó idősorai megfelelő, de legalábbis a korábbiaknál messze jobb alapot adnak az elemzéshez és a nemzetközi összehasonlításokhoz, így mi is ezeket használjuk.⁸

Ezeket az adatokat figyelembe véve a 20. század második felében Magyarországon a gazdasági növekedés szempontjából több szakasz különböztethető meg.⁹ Figyelmünket a hatvanas évekre, valamint az azt közvetlenül megelőző és követő időszakokra összpontosítva, ezek a következők:

1. Az 1950 utáni bő fél évtized. Ebben a periódusban a központosított tervgazdálkodás keretei között erőltetett iparosítás zajlott, a GDP változó, de általában jelentős növekedési ütemét eredményezve.
2. Az 1957-től az 1960-as évek közepéig terjedő periódus. E szakaszban a rugalmasabb központosított irányítás mellett egy ideig szintén viszonylag gyors növekedési ütem látható, azonban az 1960-as évek közepén a növekedés gyakorlatilag megállt.
3. Az 1960-as évek közepétől az 1970-es évek végéig tartó periódus – melynek során a gazdaságirányítás reformja ellenére a világ gazdasági tendenciáknak megfelelően, illetve azon túl is lelassult a növekedés, sőt egyes években már komolyabb válságjelenségeket is láthatunk.
4. Az 1970-es évek végétől a rendszerváltásig terjedő időszak, melyben állandósultak és súlyosbodtak a válságjelenségek: a növekedési ütemek egy-két év kivételével alacsonyak voltak, s több évben egyenesen csökkent az egy főre jutó gazdasági kibocsátás.

Ennek alapján az úgynevezett „hatvanas évek”, nem jelent gazdaságtörténetileg egységes periódust, a növekedés szempontjából inkább két, eltérő jellegű időszakhoz sorolható. Ugyanez érvényes akkor is, ha nem az egész nemzetgazdaság adatait, hanem az egy főre jutó GDP alakulását tekintjük.

⁷ Szirmai, Adam: *The Dynamics of Socio-Economic Development*. Cambridge, 2005. 7–16., 68–116.

⁸ Maddison, Angus: *The World Economy in the 20th Century*. Paris, 1989; Maddison, Angus: *Dynamic Forces in Capitalist Development. A Long-Run Comparative View*. Oxford, 1991; Maddison, Angus: *Monitoring the World Economy, 1820–1992*. Paris, 1995; Maddison, Angus: *The World Economy. Historical Statistics*. Paris, 2003. 60–101.

⁹ A növekedésre a magyar irodalomban lásd például: Barát Mária (szerk.): *A magyar gazdaság vargabetűje*. Budapest, 1994; a gazdaságpolitikára: Ungvárszki Ágnes: *Gazdaságpolitikai ciklusok Magyarországon, 1948–1988*. Budapest, 1989.

A gazdasági növekedés vizsgálata során nélkülözhetetlen a nemzetközi perspektíva. Nem egyszerűen azért, mert még az általunk tárgyalt időszak relatíve elszigetelt magyar gazdasága is a világ gazdaságba beágyazva működött, főként a külkereskedelem révén állva azzal kapcsolatban. A legfejlettebb gazdaságokkal való összevetést ennél is inkább indokolja az a tény, hogy a korszak magyar – és minden más, kevésbé fejlett – gazdaságának növekedési potenciálját alapvetően meghatározta az, hogy a kor technológiai lehetőségeit mennyire volt képes kihasználni. Ezekről a lehetőségekről pedig a gazdaságilag élenjáró országok növekedési üteme informál. A fejlett országokkal való összehasonlításra több mód kínálkozik, melyek közül a leginkább kézenfekvő a nyugat-európai nemzetgazdaságokhoz való viszonyítás. Az 1. táblázat 13 nyugat-európai ország átlagához viszonyítja az egy főre jutó magyarországi GDP alakulását a 20. század második felében azzal a céllal, hogy láthassuk, az 1960-as évtized rendelkezik-e valamilyen sajátossággal ebben a tekintetben.

1. táblázat. Az egy főre jutó GDP alakulása Magyarországon a nyugat-európai átlag és Ausztria értékének százalékában, 1950–1990

	1950	1955	1960	1965	1970	1973	1975	1980	1985	1989
Magyarország a nyugat-európai átlag %-ában	45,4	46,8	47,4	47,5	45,2	45,4	46,5	44,3	42,6	40,7
Magyarország Ausztria értékének %-ában	66,9	60,8	56,0	57,0	51,6	49,8	49,8	45,8	44,0	42,2

Megjegyzés: A nyugat-európai átlag a következő országok adatait tartalmazza: NSZK, Egyesült Királyság, Franciaország, Hollandia, Belgium, Ausztria, Svájc, Írország, Svédország, Dánia, Finnország, Norvégia, Olaszország.

Forrás: Angus Maddison: *The World Economy. Historical Statistics*. Paris, 2003. 60–69., 100–101. (Saját számítások.)

A második világháború fordulópontnak tekinthető a magyar és a nyugat-európai GDP-szintek viszonyát vizsgálva. A háború előtti évtizedekben a Nyugat-Európához való mérsékelt konvergencia és enyhe divergencia periódusai egymást váltották. A 20. század második felében azonban a nyugat-európai gazdasági kibocsátás átlagos szintjétől távolabb került Magyarország, s a lemaradás mértéke – az elhanyagolható néhány százalékpontos ingadozásokon túl – vagy azonos maradt, vagy nőtt a század utolsó évtizedeiben. Az egy főre jutó GDP magyarországi szintje 1950 és az 1970-es évek vége között a nyugat-európai átlag 45–47%-os szintjén mozgott, vagyis nyugat-európai összehasonlításban lényegesen alacsonyabb volt, mint bármikor az ezt megelőző közel egy évszázadban, amióta erre vonatkozóan megbízható adatokkal rendelkezünk. Az 1970-es évek végétől Magyarország relatív helyzetének további jelentős eróziója következett be, majd az 1980-as évek végétől és az 1990-es évek elejétől a gazdasági rendszer összeomlása a Magyarország és Nyugat-Európa között valaha is mért legnagyobb szakadékhöz vezetett az egy főre jutó gazdasági kibocsátás terén. Ezt követően, az 1990-es évek közepétől ismét megindult Magyarország lassú felzárkózása.

Ami az általunk vizsgált időszakot illeti, lényeges elmozdulás nem következett be sem 1960 és 1970 között, sem pedig az úgynevezett hosszú hatvanas évek során: az egy főre jutó magyarországi GDP szintje mindvégig a nyugat-európai átlag 45–47%-a körül mozgott.

Az összehasonlítás tárgyául kínálkozik Ausztria is, hiszen hasonló nagyságú és földrajzi helyzetű országról van szó, melyhez hosszú időn keresztül szoros kapcsolatok fűzték Magyarországot. A magyar gazdaság a két világháború között lényegesen jobb növekedési ütemet produkált, mint az osztrák, vagyis Ausztriához képest Magyarország ekkor jelentősen javított a helyzetén. A második világháború után ez a trend alapvetően megváltozott. Azt láthatjuk, hogy gazdasági téren Magyarország folyamatosan és növekvő mértékben lemaradt Ausztria mögött. Az egy főre jutó magyarországi GDP 1950-ben az osztrák 66,9%-át tette ki, míg az 1980-as évek végén 42,2%-ra rúgott, a transzformációs válság nyomán az 1990-es évek közepén pedig már alig haladta meg az osztrák szint 30%-át, hogy azt követően lassú felzárkózás induljon. Ebbe az úgyszólván monoton lemaradási tendenciába illeszkedik az 1960-as évek és a „hosszú hatvanas évek” egyaránt, azzal a megszorítással, hogy az 1960-as évek első felében relatív stagnálás látható.

Megállapítható tehát, hogy a naptári értelemben vett 1960-as évek közepe a relatív gazdasági teljesítmény és annak dinamikája szempontjából jelentősebb korszakhatár Magyarországon, mint az 1970-es évek eleje. Még fontosabb tény, hogy az élenjáró nemzetgazdaságokhoz képest Magyarország lecsúszása folytatódott mind az 1960-as évtizedben, mind pedig a „hosszú hatvanas évek” során. Ez ellentmond azoknak a nézeteknek, melyek az időszak jelentős gazdasági teljesítményét hangsúlyozzák.

A kínálkozó előnyök és a gazdaságtörténeti kutatásokban megfigyelhető elfogadottsága ellenére a gazdasági kibocsátás és a növekedés vizsgálata nem ad maradéktalanul pontos képet a gazdasági teljesítményről. Az életszínvonal különböző tényezőinek (munkaórák száma, fogyasztás szintje stb.) elemzése is szükséges az igazán megalapozott értékelés kialakításához. Erre itt nincs lehetőség, de az életszínvonalról s még inkább az életminőségről fontos információkat nyújt a halandóság alakulása is, amivel a következőkben foglalkozunk.

A mortalitás egyrészt a népességtörténet fontos területe, másrészt a társadalmi-gazdasági fejlődés egyéb területeit is jellemzi. Ennek oka az, hogy a halandóság alakulását a demográfián túlmutató tényezők egész sora befolyásolja. A mutató demográfián túlhaladó jelentőségét jelzi, hogy Amartya Sen Nobel-díjas közgazdász szerint a gazdasági élet színvonalának jellemzésére is alkalmas, adott esetben még inkább, mint a gazdasági kibocsátás hagyományos indikátorai.¹⁰ Megint mások az életminőség egyik legfontosabb jelzőjének tartják.

Forrásproblémákkal ebben az esetben alig találkozunk: a halandóságra vonatkozó adatok a leginkább megbízható s nemzetközileg is kiválóan összehasonlítható

¹⁰ Sen, Amartya: *Mortality as an Indicator of Economic Success and Failure*. The Economic Journal, vol. 108. (1998) 1–25.

mérőszámok közé tartoznak.¹¹ Közülük itt a születéskor várható átlagos élettartammal foglalkozunk, ami korszpecifikus arányszám, s így a változó korszerezetű társadalmak halandóságának összevetésére is alkalmas.

A halandóság magyarországi változása szempontjából a 20. század három fő szakaszra osztható:

1. A 20. század első és középső harmadában folyamatosan és jelentősen javult a mortalitás – természetesen a háborús időszakoktól eltekintve, amelyek hatása azonban nem tartozik vizsgálódásunk körébe.
2. Az 1960-as évek közepétől az 1990-es évek közepéig terjedő évtizedekben stagnáltak, sőt romlottak a halálozási mutatók.
3. Az 1990-es évek közepén megállt a romlás, s ettől kezdve a mortalitás ismét mérséklődni kezdett.

A század első felében – ezen belül is különösen a két világháború között – mindkét nem esetében jelentősen nőtt a születéskor várható átlagos élettartam. Ez mindenekelőtt a csecsemőhalandóság nagyarányú csökkenésének eredménye volt. Közvetlenül a második világháború után, annak utóhatásai (a rossz egészségügyi viszonyok, a gyenge táplálkozás) miatt emelkedett a halálozási arány, de 1947-től kezdődően már ismét javulni kezdett. A következő mintegy másfél évtizedet a magyarországi halandóság leggyorsabb átalakulási időszakának tekinthetjük.¹² A halandóság gyors csökkenésével a nők születéskor várható átlagos élettartama az 1940-es évek végének 64 éves szintjéről az 1960-as évek közepén már 72 évre nőtt. 1949 és 1965 között a férfiaknál is nagyarányú javulás figyelhető meg, ami 60 évről 67 évre emelte ezt a mutatót.

Az 1960-as évek közepe azonban fordulatot hozott a halálozási ráta alakulásában. Az 1880 óta tartó javuló trend a lakosság egészét tekintve megtört. Ezen belül a nők helyzete viszonylag kedvezően alakult, hiszen az ő halandóságjavulásuk csak lelassult, így a várható átlagos élettartamuk 1980-ban 72,7, 1990-ben 73,7 év volt. A férfiak ezen mutatója azonban előbb stagnált, majd csökkenni kezdett, s 1980-ban 65,5, 1990-ben pedig már csupán 65,1 év volt. A mortalitás romlása nem egyformán érintette a különböző korosztályokat sem. Miként más kelet-közép-európai országokban, úgy Magyarországon is a középkorú férfiakat sújtotta leginkább.¹³

Különösen kitűnik a változások markáns volta nemzetközi összehasonlításban. A magyarországi és a nyugat-európai fejlődés közötti különbségeket mutatja, hogy

¹¹ A demográfiai összehasonlításokra általában lásd például: Monnier, Alain – Rychtarikova, Jitka: *The Division of Europe into East and West. Population. An English Selection*, 4. (1992) 129–160; Coleman, David: *European demographic systems of the future: convergence or diversity?* In: *Human resources in Europe at the dawn of the 21st Century*. Luxemburg, 1992. 141–180. (magyarul: *Demográfia*, XLI (1998) 2–3., 165–205.); Hablicsek László: *Az első és második demográfiai átmenet Magyarországon és Közép-Kelet-Európában*. Budapest, 1995; Demény Pál: *A huszadik század Magyarországnak népesedése nemzetközi összehasonlítások tükrében*. In: Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája (896–1995)*. Budapest, 1997. 379–390.

¹² Hablicsek: *Az első és második demográfiai átmenet Magyarországon és Közép-Kelet-Európában*, 15.

¹³ Okolski, Marek: *East-West Mortality Differentials*. In: Alain Blum, Alain – Rallu, Jean-Louis (eds.): *European Population II*. Paris, 1993. 165–189.

Angliában és Franciaországban 1965 után is lényegében minden korosztályban javult a halandóság. A javulás nem volt egyenletes mértékű: Angliában a csecsemők, gyermekek és a középkorúak (40–60 év) esetében volt a legnagyobb, Franciaországban a csecsemők, gyermekek és a 40–70 év közöttiek élvezték előnyeit a leginkább. Magyarországon ezzel szemben 1965 után a 20 év alattiak kivételével minden férfikorosztály halandósága romlott, esetenként egészen drámai módon. Például egy 40 éves férfi halálozási kockázata 1990-ben mintegy 60%-kal volt nagyobb a 20 évvel korábbinál.¹⁴ Másként megfogalmazva: 1965-ben a 40 éves férfiak – itt már nem jelentkezik a születéskor várható átlagos élettartamot még javító 30 év alatti korosztályok s ezen belül különösen a csecsemők és kisgyermekek halandóságának tovább folytatódó csökkenése – még 32,1 további életévre számíthattak, két évtizeddel később már csak 29,5 évre. A nők esetében ellenben nem változott a 35,6 évnyi még várható élettartam.¹⁵

2. táblázat. A születéskor várható átlagos élettartam alakulása Magyarországon és Nyugat-Európában, 1950–1990 (év)

	1950	1960	1970	1980	1990
Magyarország (nők)	64,2	70,1	72,1	72,7	73,7
Magyarország (férfiak)	59,9	65,9	66,3	65,5	65,1
Nyugat-Európa (nők)	69,3	73,6	75,3	77,5	79,5
Nyugat-Európa (férfiak)	65,2	68,4	69,1	70,8	73,1
Ausztria (nők)	67,0	72,0	73,4	76,1	78,9
Ausztria (férfiak)	61,9	65,6	66,5	69,0	72,4

Megjegyzés: A nyugat-európai átlag a következő országok adatait tartalmazza: NSZK, Egyesült Királyság, Franciaország, Hollandia, Belgium, Ausztria, Svájc, Írország, Svédország, Dánia, Finnország, Norvégia, Olaszország.

Forrás: Tomka Béla: *Családfejlődés a 20. századi Magyarországon és Nyugat-Európában*. Budapest, 2000. 113–114., 130–131.

Összességében azt mondhatjuk, hogy a magyarországi halandósági viszonyok a 20. század nagy része során közeledtek Nyugat-Európához. A konvergencia különösen erős volt az 1930-as években, majd az 1960-as évek első felében, amikor a legfejlettebb országok elérték egy olyan pontra, ahonnan már nehezebben tudták javítani mutatóikat, ugyanakkor Magyarország még képes volt fejlődésre. Az 1960-as évek közepétől azonban, miközben Nyugat-Európában tovább javultak a halandósági viszonyok, Magyarországon a felnőtt férfi lakosság halandósága egyenesen romlani kezdett, amit „epidemiológiai válságnak” is tekintenek.¹⁶ Ezzel erőteljes divergencia

¹⁴ Mesle, France: *Mortality in Eastern and Western Europe: A Widening Gap*. In: Coleman, David (ed.): *Europe's Population in the 1990s*. Oxford, 1996. 132–133.

¹⁵ Józán Péter: *A halandóság alakulása Magyarországon*. In: Kovácsics József (szerk.): *Magyarország történeti statisztikája (896–1995)*. Budapest, 1997. 363–378.

¹⁶ Józán Péter: *Epidemiológiai válság Magyarországon a kilencvenes években. I–II*. Statisztikai Szemle, 72. évf. (1994) 1. 5–20., 72. évf. (1994) 2. 101–123.

vette kezdetét a halandóság magyarországi és nyugat-európai fejlődésében, ami az 1980-as években a gyors Nyugat-Európán belüli egységesülés következtében – különösen a csecsemőhalandóság terén – még erősödött is.¹⁷

A halandóság változása is azt mutatja tehát, hogy a „hatvanas évek” nem egységes történelmi korszak, sőt, ha elfogadjuk, hogy a halandóság jól jellemzi az életviszonyok alakulását, akkor az 1960-as évtized közepén a 20. század egyik jelentős társadalomtörténeti cezúrája húzódik.

Fontos körülmény az is, hogy a gazdasági növekedés ütemének visszaesése és a halandóság romlása, illetve az ezen a két területen az élenjáró országoktól való fokozódó lemaradás nem átmeneti jelenség volt. Elvileg fennáll ugyanis az a lehetőség, hogy a bemutatott jelenségek egy korábbi történeti periódusban gyökereznek, ott megindult folyamatok következményei. Ha ez így lenne, az nem változtatna azon, hogy az 1960-as évtized a gazdasági növekedés és a halandóság alakulása szempontjából nem volt egységes történelmi korszak Magyarországon. Módosíthatná azonban az évtized történelmi folyamatainak megítélését, ha a romló gazdasági teljesítmény és az „epidemiológiai válság” korábbi korszakok terméke lenne, s csak e jelenségek kétségkívül létező „tehetetlensége” miatt jelentkeznének az 1960-as évtizedben.¹⁸

Nyilvánvaló, hogy a hosszú távú növekedési tényezők (infrastruktúra, humán tőke, intézmények stb.) fejlesztésének elhanyagolása, azaz felélése már az 1950-es években is nagy méreteket öltött Magyarországon, s ennek is lett következménye az 1960-as évek közepi gazdasági kifulladás. Mivel azonban – mint láttuk – az ország gazdasági lemaradása Nyugat-Európa mögött töretlenül tovább folytatódott a század hátralévő évtizedeiben is, nehéz volna úgy érvelni, hogy a hatvanas években követett társadalom- és gazdaságpolitikának más, lényegesen pozitívabb szerepe lett volna a hosszú távú növekedés feltételeinek megteremtése szempontjából, mint az azt megelőző vagy az utána következő időszakokénak.

Még inkább érvényes ez a halandóság terén bekövetkezett változásokra. Minden jel arra mutat, hogy ebben az esetben a válság a „szocialista” rendszerben gyökerezett. Ezt támasztja alá, hogy idővel – még ha nem a magyarországihoz hasonló mértékben is – a keleti blokk legtöbb országában bekövetkezett a halandóság romlása, míg Európa, sőt a világ más országaiban ismeretlen volt ez a jelenség. A magyarországi romlás drámai jellegét nem utolsósorban azoknak a társadalmi-gazdasági körülményeknek tulajdoníthatjuk, melyek a „hosszú hatvanas évek” során alakultak ki: a kollektivizálásnak, a túlmunka, az alkoholizmus terjedésének stb. Alaptalan volna tehát azt feltételeznünk, hogy a „hatvanas években” csupán a korábbi trendek folyományaként jelentkezett ez a rendkívüli társadalmi zavarokat mutató jelenség: ellenkezőleg, az 1956 után követett társadalom- és gazdaságpolitikának és az átalakuló életviszonyoknak nagy szerepük volt az „epidemiológiai válság” kialakulásában.

¹⁷ Mesle: *Mortality in Eastern and Western Europe*. 127; Tomka, Béla: *Demographic Diversity and Convergence in Europe, 1918–1990: The Hungarian Case*. Demographic Research, vol. 6. (2002) 2. 17–48.

¹⁸ A növekedés tényezőire lásd: Szirmai: *The Dynamics of Socio-Economic Development*, 117–579.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a fenti – szükségképpen vázlatos – társadalom- és gazdaságtörténeti összehasonlítások alapján a „hosszú hatvanas évek” nem tekinthető egységes történeti korszaknak. Jelek mutatnak arra, hogy a naptári értelemben vett 1960-as évek közepén élesebb gazdaság- és társadalomtörténeti korszakhatár húzódott, mint 1972/1973 körül, ami a „hosszú hatvanas évek” végpontjának számít az irodalomban.

Ennél is fontosabbnak tekintjük azonban, hogy a fenti elemzés eredménye alapján más volt a tartalma ennek a periódusnak, mint azt a kutatás főárama eddig feltételezte. Bár az 1956 utáni gazdasági konszolidáció nyomán viszonylag gyors gazdasági növekedés zajlott Magyarországon az 1960-as évek első felében, az élenjáró országoktól való lemaradás nem csökkent. Az 1968-as reform lényegében semmilyen pozitív változással nem járt a nemzetközi összehasonlításban mért gazdasági teljesítményre nézve.

Eredményünk ellentmond az 1960-as évek standard megközelítésének. Mindenekelőtt azt mutatja, hogy a periodizáció ebben az esetben is csupán egy analitikai eszköz, mely a történeti valóságból nem szükségszerűen következik, sokkal inkább arra szolgál, hogy a történelemre vonatkozó különböző érveket vizsgálja. Mint írásunk elején utaltunk rá, a hatvanas évek megkülönböztetése a magyar történetírásban mindeddig főként azt célozta, hogy elkülönítsen egy olyan szakaszt a Kádár-rendszerben, amikor az a relatív jólét és a szabadság irányába mozdult el. Ez tisztán a belső politikai fejlődést vizsgálva igaz lehet, de a nemzetközi összehasonlítás erősen relativizálja az anyagi gyarapodás mértékét, azt pedig teljes mértékben cáfolja, hogy Magyarországon akár időlegesen is megindult volna a fejlett nyugat-európai országokhoz való felzárkózás. Ellenkezőleg: az 1960-as években folytatódott a gazdaságilag élenjáró országok és Magyarország között a gazdasági fejlettségi különbség növekedése. A hazai társadalomtörténeti irodalomban elhanyagolt mortalitás akár csak futólagos elemzése is azt mutatja, hogy az életminőség más fontos aspektusaira ugyanez még fokozottabban érvényes: itt nem csak nemzetközi összehasonlításban látunk markáns lemaradást, hanem az 1960-as évek közepétől még a megelőző évtizedek hazai tendenciáihoz képest is negatív folyamatok bontakoztak ki.